

3/2007

38. vuosikerta
Kasvatusopillisen aikakauskirjan 144. vuosikerta
Kasvatus ja koulun 93. vuosikerta

Kasvatus

Pääkirjoitus

Jyrki Hilpelä 191 Soturimentaliteetin paluu

In Memoriam

Risto Rinne 195 Erkki Lahdes on poissa

Artikkeleita

Sirpa Tani – Hannele Cantell –
Sanna Koskinen– Hanna Nordström –
Lili-Ann Wolff	199	Kokonaisvaltaisuuden haaste –
näkökulmia ympäristökasvatuksen
kulttuuriseen ja sosiaaliseen
ulottuvuuteen
Eija Grönroos – Hannu Lampi
– Ulla Väherkoski	212	Opetushenkilöstön hyvinvointi ja
pedagogisen toiminnan laatu ammatti-
korkeakoulussa
Päivi Hamarus – Pauli Kaikkonen	228	Miten koulukiusaaminen syntyy ja
kehittyy? Yläkoulun oppilaiden
kokemuksia kiusaamisesta

Katsauksia

Kristiina Lappalainen –
Risto Hotulainen | 242 | " Jospa sitä joskus sais oikeita töitä"
– Seurantatutkimus peruskoulussa
arvioitujen tukitarpeiden yhteydestä
nuorten koulutukseen ja työhön
sijoittumiseen |
|---|-----|---|

Lyhyempiä kirjoituksia

- Martti Silvennoinen 257 Luento opiskelijoiden henkilökohtaisen virikkeenä
Kristiina Huhtanen 264 "On niitä hyviäkin ratkaisuja tehty"
– varhaiserityiskasvatuksen tilasta päivähoitossa

Puheenvuoroja

- Merja Kangas 272 Oppilaskunta – ainoa tie osallistumiseen?

Uutisia • Tapahtumia • Koulutusta

- Jyrki Hilpelä 276 Koulutuspolitiikan pohjoismainen välitilinpäätös
Minna Penttilä 280 Suomen Kasvatustieteellinen seura 40 vuotta. Juhlaseminaari Helsingissä 18.4.2007

Kirja-arviointeja

- Beverley Skeggs 284 Class, self, culture
(*Päivi Berg ja Minna Kelhä*)
Taina Rantala 286 Oppimisen iloa etsimässä
(*Kaiju Kangas*)
Maarit Jääskeläinen – Jari Laukia –
Olli Luukkainen, Ulla Mutka –
Pirkko Remes (toim.) 288 Ammattikasvatuksen soihdunkantoa.
Kymmenen vuotta opettajankoulutusta
ammattillisissa opettajakorkeakouluissa
(*Anne Luukkainen*)
Eija Reinikainen 291 Leimatut lapset, kun koulu ei ymmärrä
(*Merja Kangas*)

English Summaries

294

Kirjoittajat

296

Pääkirjoitus

Soturimentaliteetin paluu

Kirjassaan *Korpiotaa* Pentti Haanpää kertoo suomalaisten kaukopartiomatkasta rintaman taakse. Illan pimeydessä hiihtelevä partio osuu sattumalta vihollisen leiritulille. Miehet makailevat havuilla ja juovat teetä. Suomalaisjoukon johtaja, nuori vänrikki, josta kirjailija sanoo, että hän ei "joutunut" sotaan vaan "riensi", suorastaan tärisee innosta: siinä vihollinen on kuin tarjottimella, antaa vain paukkua. Sotamies yrittää toppuutella, hänestä asetelma ei tunnu reilulta. Vänrikki vaientaa hänet sanomalla, että sota on sotaa ja eihän tässä oikeastaan ihmisiä tapeta, vaan tuhotaan vihollisia. Teurastus pannaan toimeen.

Myöhemmin rauhanaktivistina tunnettu Göran von Bonsdorff kertoo muistelmissaan (*Sällsynt omilitärisk typ*) istuneensa ystävineen syyskuussa 1939 hotelli Tornissa. Samaan pöytään sattui myös saksalainen teologian opiskelija. Suomalaiset, jotka tunsivat sympatiaa Puolaan kohtaan, kysyivät, miksi Hitler hyökkäsi Puolaan. Saksalaisen epäroimätön vastaus kuului: "Saksa tarvitsee elintilaa". Suomalaiset eivät voineet olla huomauttamatta, että eikö Puola yhtä lailla tarvitse elintilaa. Saksalaisen tylyn käsityksen mukaan puolalaisilla ei kuitenkaan ollut elämisen oikeutta. Hän ilmeisesti eli siinä uskossa, että oikeuden elämään saa se, jolla on kylliksi voimaa ja häikäilemättömyyttä sen ottamiseen.

On tilanteita, joissa ihmisarvoa ja -oikeuksia jaetaan hyvin valikoidusti. Vähentämätön ihmisyyden suodaan vain omalle ryhmälle. Muilta sen sijaan ihmisarvo joko riisutaan kokonaan tai sitten se suodaan eri ihmisryhmille porrastetusti jonkin ennalta asetetun mittapuun mukaan. Menettely pyritään oikeuttamaan tilanteen vaatimuksilla. Ihmisarvon relativointi on tavallista, vaikka moraalisisessa traditiiossa ihmisarvo ymmärretään absoluuttiseksi. Relativoinnilla on olennaisia käytännöllisiä seurauksia.

Friedrich Nietzschen katkelmista koottuja kirjoja voi lukea fiktiivisinä raporteina moraalien puolittamisesta äärimmäisen eriarvoisuuden oloissa. Nietzschen mukaan yhteiskunnan ylhäiset ja mahtavat varaavat sanan "hyvä" viittaamaan kaikkeen siihen mitä he edustavat. Sen sijaan kaikki se vastenmielinen, joka leimaa alhaisia ja halveksittavia, on "huonoa". Moraaliset käsitykset yhteiskunnan yläkerroksessa eroavat siinä määrin käsityksistä pohjan tuntumassa, että Nietzschen mielestä on perusteltua puhua "herramoraalista" ja "orjamoraalista". Ylhäisille taistelu on elämää täysimmillään, turvallisuushakuisuus ja mukavuudenhalu sen sijaan pohjattoman halveksittavia pelkuruudesta puhumattakaan. Kunnia vaatii uskollisuuden lupausten täyttämistä, kanssakäyminen vertaisten kesken kiitollisuuden ja ystävällisyyden sääntöjen noudattamista. Viimeksi mainittuja ei pidä liittää "lämpimään sydämeen", myötätuntoon oikea ylimys suhtautuu vain ylenkatseella. Ylhäisten egoismi on naiivia ja itsensänselvää: maailma on sillä tavoin rakennettu, että "alempien" on uhrauduttava "ylempien" tarpeille ja tavoitteille.

Ylimysten moraalit eivät ole universaalia: se koskee vain vertaisia. Alempiin nähden heillä on vapaat kädet. Nietzschen mukaan oman piirinsä ulkopuolella he eivät ole irtipäästettyjä petoja ja parempia. Reippaina ja illoisina he palaavat retkiltään, joiden ohjelmaan kuuluvat murhat,

raiskaukset, kidutukset ja tuhopoltot. Ylhäisten rotujen uumenissa elää "vaalea raateleva eläin", jonka aika ajoin on päästävä ulos. Syyllisyyttä tuntematta tuo peto nauttii tuhoamisesta ja julmuudesta. Ylhäisten tietä reunustavat ruumiit ja poltetut kylät.

Alistettujen moraalia – Nietzschen ilmaisulla "orjamoraalia" – luonnehtivat hyvin erilaiset arvot ja asenteet. Arvostettua on kaikki se, mikä on omiaan lieventämään olemassaolon kärsimystä. Jos kanssaihmiset ovat kärsivällisiä, myötätuntoisia, avuliaita, nöyriä, vaatimattomia, ystävällisiä ja ahkeria, tulee itse kunkin vaellus siedettävämmäksi. Alhaiset toivovat taistelun laantumista ja elämää ilman pelkoa. Nietzschen mukaan he ovat "laumaihmisia", jotka eivät siedä joukon yläpuolelle kohoavia "suuruuksia". Asian voi sanoa toisinkin: he ovat demokraatteja, jotka lähtökohtaisesti pitävät ihmisiä tasa-arvoisina. Nietzschen käsityksen mukaan he ovat myös kaunaisia niin kuin ihmiset, jotka ovat joutuneet alistumaan mielivaltaiseen kohteluun pystymättä antamaan takaisin. Psykologisesti kaunaisuus ja sosiaaliset hyveet sopivat kuitenkin huonosti yhteen.

Nietzsche näyttää dramaturgin taitonsa ja panee mainitut kaksi moraalia taistelemaan vallasta maailmanhistorian näyttämöllä. Juutalaisten ja sittemmin kristittyjen johtama "moraalin orjakapina" kääntyy ylhäisten tappioksi. Nietzschen tulkinnan mukaan juutalaiset hankkivat hyvityksen kukistajiltaan arvioimalla uudelleen näiden arvot. Aristokraattiset arvot kääntyivät pääläelleen: hyviä ovat uuden ajattelun mukaan kurjat ja köyhät, kärsivät, voimattomat, sairaat ja rumat. Kristinuskon voittokulku teki opista "virallisen" eikä edes kristinuskon otteen heikkeneminen sekularisoitumisen myötä vienyt pohjaa siihen kytkeytyvältä moraalilta. Jo Nietzsche aikanaan näki, että moraalinen sisältö jatkoi elämäänsä demokratian ja sosialismin aatteissa. Tämän tradition ydinsisältöä ovat eriarvoisuuden torjuminen, oikeudenmukaisuuteen pyrkiminen, jakamisen ihanne ja ihmisarvon ymmärtäminen kaikille kuuluvaksi.

Nietzschen karkeassa mallissa on siinä määrin perää, että sen valossa voi jäsentää eurooppalaisen moraalin kehityskulkua. Nietzschemle suurta mielipahaa tuottanut "orjamoraalin" voitto ei suinkaan ole ollut kiistaton ja lopullinen. Paremminkin puheena olevat moraalit ovat eläneet jatkuvasti toisiinsa kietoutuneita, kykenemättä pääsemään toisistaan eroon. Eri aikakaudet ovat nostaneet vaihtelevasti pintaan kummankin elementtejä. "Herramoraalin" läsnäolosta todistavat esimerkiksi eurooppalaisten yhteiskuntien vuosisatoja jatkunut räikeä eriarvoisuus sekä uudella mantereella kolonialistiset kansanmurhat ja työvoiman tarpeen tyydyttäminen orjatyöllä.

Jatkan arvottavaa historian tulkintaa. Erään välineen sille tarjoaa Norbert Eliaksen erottelu sivilisoituminen vastaan barbarisoituminen. Sivilisoituminen tarkoittaa historiallista prosessia, jossa yksilön tai ryhmän tarpeiden tyydytys yhä vähemmän tapahtuu toisen yksilön tai ryhmän kustannuksella. Toisten nöyryyttäminen, vahingoittaminen ja tuhoaminen omien etujen nimissä tulee yhä harvinaisemmaksi. Barbarisoituminen on tälle kehitykselle käänteinen. Elintilan valtaaminen ra'alla hyökkäyssodalla tai työn teettäminen orjilla ovat tästä räikeitä esimerkkejä. Käsitys, jossa historiallinen kehitys nähdään yksisuuntaisesti vain sivilisoitumisena, on optimistisuudessaan epäuskottava. Pyörä voi pyörähtää myös toiseen suuntaan. Kansallissosialistisen Saksan lyhyttä historiaa voi pitää intensiivisenä barbarisoitumisen kautena. Miksi niin tapahtui, on varmasti eräs eniten pohdittuja historian kysymyksiä. Ehkä on niin, että monet pienet tekijät toisiaan vahvistaen sysäävät kohti barbarisoitumista, joka sitten saa vallan monille yllätyksenä. Elias viittaa muun muassa siihen, ettei Nietzschen ihannoiman mahtavan ja ylpeän soturiluokan esikuvaa tarvitse hakea kaukaa muinaisuudesta: vielä 1800-luvun lopun saksalaiselle aatelistolle oli luonteenomaista heikkojen ja epäonnistuneiden halveksunta, sodan ja voiman ihannointi sekä rauhan ja tyytyväisyyden väheksyntä.

Auschwitz lienee barbarisoitumiskehityksen ylittämätön ääripiste. Tehokkuus ja systemaattisuus, jolla ihmisiä murhattiin, ei jättänyt toivomisen varaa. Auschwitz merkitsee ihmiskunnan moraalista konkurssia ja on ymmärrettävää, että se mielellään unohdettaisiin. Mutta olisiko se viisasta? Omalla tavallaan Auschwitz toimii tienviittana tulevaisuuteen. Mainitun funktion on selkeimmin tuonut esiin Theodor Adorno. Hänestä kasvatuksen ensimmäinen ja kaikki muut tavoitteet ylittävä päämäärä on se, ettei Auschwitz enää koskaan toistu. Vaatimuksella ei tarkoiteta vain kuolemanleirin "näköispainosta" vaan jokaista yhteiskunnallista tilaa, jossa ihmisarvo ja -oikeudet totaalaisesti mitätöidään.

Adornolla ei ole esittää kasvatusohjelmaa, jolla Auschwitz varmasti vältettäisiin. Hän tyytyy esittämään joukon ajatuksia, joilla saattaa olla merkitystä. Ensimmäinen askel on pohtia, mikä teki ihmisistä sellaisia, että Auschwitz tuli mahdolliseksi. Adorno viittaa yleiseen kylmyyteen, rakkaudettomuuteen, joka periytyy sukupolvelta toiselle. Saarnat eivät asiassa auta, kristinuskon ponnistukset ovat tässä suhteessa valuneet hiekkaan. Ihmisen lämpimät tunteet ulottuvat vain pieneen lähipiiriin (jos siihenkään), muutoin hän hoitaa omia etujaan ja varoo polttamasta näppejään. Adornon mukaan myös ihmisten moraalinen riippumattomuus on vähäistä: yhtäältä on alttius totella, toisaalta joukon imu. Vääristynyt miehisyyden ihanne, jonka mukaan mies kestää valittamatta mitä tahansa, on pitänyt kovuuden keskeisenä kasvatuksen keinona. Lapsilta on vaadittu lyöntien, nöyryytysten ja loukkausten nurkumatonta sietämistä. Kovan kasvatuksen saanut lapsi on aikuisena kova itselleen ja "ansaitsee" sillä oikeuden olla kova muillekin. Hän on yhtä lailla tunnoton niin omalle kuin muidenkin tuskalle. Tällainen tunteiden kuolettaminen ja epäempaattisuus ovat keskeisiä edellytyksiä julmille teoille. Raakuuksien toteuttamisessa avainhenkilöt edustivat usein persoonallisuuden tyyppiä, jota Adorno kutsuu manipulatiiviseksi. Tällä tyyppillä on intohimo organisointiin, häntä riivaa suorittamisen vimma. Hän tekee kerralla selvää jälkeä. Tehokas toiminta on sinänsä tärkeää, toiminnan syvempi tarkoitus yhdentekevää. Hän arvostaa aktiivisuutta. Hän on realisti äärimmäisyyteen asti. Hän ei elättele hetkeäkään toivetta toisenlaisesta maailmasta. Maailmanparantajat ovat hänestä yksinomaan halveksittavia. Hän jakaa epäröimättä Nietzschen kannan, jonka mukaan maailma on hyväksyttävä sellaisena kuin se on, kaikessa julmuudessaan, rumuudessaan ja epäoikeudenmukaisuudessaan. Näihin ominaisuuksiin liittyy vaurioitunut tunne-elämä: kyvyttömyys välittömään kokemiseen ja tunteiden köyhyys. Tyyppi tuskin on vain kansallissosialismin erikoisuus. Aivan lyhyesti Adorno mainitsee kilpailun yhtenä elementtinä barbarisoivassa kasvatuksessa.

Olisi houkuttelevaa ajatella, ettei Auschwitzilla ja nykyajalla ole minkäänlaista kosketuspintaa. Keskitysleirien kaltaisia fyysisen tuhoamisen keskuksia ei toki olekaan, mutta riittääkö se todisteeksi ihmisarvon korkeasta kurssista? Mikä tässä ajassa on olennaista? Vastaus on globaali eloonjäämistäistelu. Sen puitteissa ihmisarvokaan ei voi välttyä uudelleenarvioinnilta. Ylimmäksi arvoksi nousee kilpailukyky. Kaikki arvotetaan uudelleen sen perspektiivissä. Maailma muotoillaan uuteen uskoon. Kansallisvaltiota aletaan ajatella yrityksenä, joka vaatii maksimituoton saamiseksi kovaotteista saneerausta. Sijoittajista tulee ajan kärsimättömiä jumalia: minne he katseensa kääntävät, siellä alkaa kiivas rakentaminen, ja mistä he lähtevät, sinne jäävät työttömien joukot, hylätyt tehtaat ja autioituvat kaupungit. Jumalten suosiosta kilpaillaan tuottolupausten ohella tehokkuudella ja innovatiivisuudella.

Kansallinen menestys-hakuisuus ilmenee huippujen palvomisena ja voimakkaana eriarvoistumisena. Uskotaan että on yksittäisiä ihmisiä, jotka kyvykkyydellään kääntävät tappion voitoksi. He eivät ole vain hyviä, he ovat maailman parhaita. Heidät yritetään seuloa esiin loputtomalla kilpailuttamisella. Kansallisen menestyksen laskeminen "huippujen" varaan on kuitenkin riskialtis yritys. Huipun lojaalisuus on horjuva. Huiput muodostavat ylikansalli-

sen eliitin, joka myy osaamisensa eniten tarjoavalle. Ehkä vielä näemme päivän, jolloin eurooppalaiset parlamentit esittävät verovapautta eniten ansaitseville. Oma lukunsa on, ovatko huippuihin kohdistetut odotukset millään tavalla realistisia. Eriarvoisuus kasvaa, kun tulonjakoa ryhdytään korjaamaan "tuottavan" väestöosan hyväksi "tuottamattoman" vahingoksi. Taloudellisen suorituskyvyn kannalta tärkeät ihmiset on tietenkin palkittava. Vanhukset, työkyvyttömät, pitkäaikaissairaat, työttömät pyritään pitämään hengissä minimikuluin. Sosiaaliturvaa heikennetään ja julkisia palveluja puretaan. Käsitys ihmisen arvon mukaisesta elämästä määrittyy kilpailutilanteen arvioidusta kireydestä käsin. Kalkyloidaan millaiseen "ihmisarvoon" meillä on varaa. Tuottamattomat saavat olla jatkuvasti epävarmoja oikeudestaan olla olemassa.

Kilpailun leimaamassa yhteiskunnassa ihmisarvo on ansaittava jatkuvilla näytöillä. Yksilön odotetaan olevan kuin soturi, joka kulkee turnajaisista turnajaisiin. Mutta jonakin päivänä menestyksekkäänkin taistelijan voimat ehtyvät, hän alkaa hävitä ja putoaa soturiluokasta. Silloin hän joutuu huomaamaan, ettei yksilö sinänsä ole arvokas: kun hänen voimansa ja ideansa on käytetty, hän on merkityksetön. Onko pakko lähteä kilpailemaan? Sitä tuskin voi välttää yhteiskunnassa, jossa kansalaisia jatkuvasti kilpailutetaan. Toisin kuin urheilussa mitä vaihtelevimmin resurssein varustetut ihmiset pannaan samalle viivalle vakuutteluin, että "kaikki on itsestä kiinni", menestys riippuu vain omasta yritteliäisyydestä. On vain pantava toimeksi ja näytettävä maailmalle. Jos ei menesty, saa syyttää vain itseään. Fair play on tästä politiikasta kaukana.

Jos nuoremme lukevat ympäristöstään, että elämä on jatkuvaa taistelua elintilasta, ihmisarvo ansaitaan suorituksilla, kukin on vastuussa itsestään ja vain itsestään, häviäjät ovat osansa ansainneet ja halveksittavia, niin olemmeko etäännyttäessä Auschwitzista vai lähestymässä Auschwitzia?

Jyrki Hilpelä

Tiivistelmät

Tani, Sirpa – Cantell, Hannele – Koskinen, Sanna – Nordström, Hanna – Wolff, Lili-Ann. 2007. KOKONAISSVALTAISUUDEN HAASTE – näkökulmia ympäristökasvatukseen kulttuuriseen ja sosiaaliseen ulottuvuuteen. *Kasvatus* 38 (3), 199–211.

Kestävän kehityksen edistäminen on yksi tärkeistä koulutuksen painopistealueista. Parhaillaan vietettävä kestävä kehitys edistävän kasvatuksen vuosikymmen on vaikuttanut siihen, että monet tutkijat ovat siirtyneet puhumaan kestävä kehitystä edistävästä kasvatuksesta ja luopuneet ympäristökasvatuksen käsitteestä. Kyseisten käsitteiden käyttö on usein sekavaa. Tämän vuoksi esittelemme artikkelissamme näiden käsitteiden yhtäläisyyksiä ja eroja. Kiinnitämme erityistä huomiota kulttuuriseen ja sosiaaliseen ulottuvuuteen osana ympäristökasvatusta tarkastelemalla kolmea eri näkökulmaa: kulttuurisia merkityksiä kaupunkiympäristössä, sosiaaliseen ulottuvuuteen liittyvää osallisuutta koulussa sekä hyvää elämää globaalien oikeudenmukaisuuden kontekstissa. Pyrimme herättämään keskustelua siitä, mitä kulttuurinen ja sosiaalinen kestävyys tarkoittavat kasvatuksen näkökulmasta. Esitämme myös näkökulmia, joita ympäristökasvatuksen suunnittelussa, toteuttamisessa ja arvioinnissa tulisi huomioida erityisesti kulttuurisen ja sosiaalisen ulottuvuuden kannalta.

Asiasanat: ympäristökasvatus, kestävä kehitys edistävä kasvatus, kulttuurinen kestävyys, sosiaalinen kestävyys

Grönroos, Eija – Lampi, Hannu – Vaherkoski, Ulla. 2007. OPETUSHENKILÖSTÖN HYVINVOINTI JA PEDAGOGISEN TOIMINNAN LAATU AMMATTIKORKEAKOULUSSA. *Kasvatus* 38 (3), 212–227.

Tutkimuksen tarkoituksena on selvittää ammattikorkeakoulun terveysalan opetushenkilöstön hyvinvointia ja pedagogisen toiminnan laatua sekä näiden välisiä yhteyksiä ammattikorkeakoulussa. Pedagogisen toiminnan laatua tarkastellaan sekä opiskelijoiden että opettajien kokemana. Aineiston keruu tapahtui poikkileikkausasetelmalla internet-kyselynä. Opettajille tehtyyn kyselyyn vastasivat kaikki ne 40 opettajaa, joille kysely lähetettiin. Opiskelijakyselyyn vastasi 175 opiskelijaa, vastausaktiivisuus oli 27 %. Vaikka opettajat kokivat työmääränsä suureksi, he olivat sitoutuneita työhönsä ja työyhteisöönsä ja suurin osa heistä oli tyytyväisiä työhönsä. Opiskelijat suhtautuivat koulutusohjelmissaan toteutettavaan pedagogiseen toimintaan kriittisemmin kuin opettajansa lähes kaikkien kysytyjen asioiden osalta. Sekä opiskelijoiden että opettajien mielestä opetussuunnitelmia ja tutorointijärjestelmää tulisi kehittää enemmän opintojen suunnittelua tukevaan suuntaan. Paras selittäjä laadukkaalle pedagogiselle toiminnalle opettajien näkökulmasta oli toiminnan tavoitteiden ja työyhteisön sääntöjen selkeys.

Asiasanat: henkilöstö, hyvinvointi, pedagoginen toiminta, laatu

Hamarus, Päivi – Kaikkonen, Pauli. 2007. MITEN KOULUKIUSAAMINEN SYNTYY JA KEHITTYY? Yläkoulun oppilaiden kokemuksia kiusaamisesta. *Kasvatus* 38 (3), 228–239.

Artikkelissa tarkastellaan, miten koulukiusaaminen syntyy ja kehittyy koulu- ja luokka-

yhteisössä. Aineistona on käytetty yläkoulua käyvien tukioppilaiden kirjoituksia ja haastatteluita kiusaamisesta. Tutkimusmetodi on hermeneuttinen ja tekstit on analysoitu merkityksen analyysiä käyttämällä. Kiusaamista tarkastellaan sosiologisesta ja kulttuurisesta näkökulmasta. Tutkimuksesta ilmeni, että kiusaaminen oli kiusaajan vallan tavoittelua yhteisössään. Kiusaamisessa nimetty erilaisuus on tuotettua. Kiusaamisessa nime-
tyn erilaisuuden välityksellä vahvistettiin ja luotiin oppilaskulttuurisia arvostuksia. Ilmi-
öön liittyvät rituaalit ja yhteisön epäviralliset normit vahvistivat kiusaamista ja estivät
oppilaita puuttumasta siihen. Tutkimustulosten pohjalta ollaan kehittämässä uusia pre-
ventio- ja interventiomenetelmiä.

Asiasanat: koulukiusaaminen, valta, erilaisuus, vuorovaikutus, normit, oppilaskulttuuri